

Як, цензуруючи Чорнобиль, КДБ програв країну

Хроніки із секретних архівів

Андрій Гарасим

Чорнобильська катастрофа стала одним з найбільших викликів для Радянського Союзу, що старів. Викликом, який він так і не зміг подолати. Адже специфікою Чорнобильської катастрофи, яка відрізняє її від таких штучно створених катастроф, як, наприклад, Голодомор, була її глобальність. Інформацію про неї не можна було локалізувати на одній конкретно окресленій території, повністю закоркувавши всі можливі витоки, зацензурувавши свої медіа та заблокувавши доступ для іноземних. Чутки про аварію, як і рознесені вітром радіоактивні частинки, ширились усім світом, і радянська система, напружуючи всі свої заржавілі коліщата, вступила в глобальну битву за інформацію про Чорнобиль, яку програла, що зрештою і стало початком кінця авторитаризму.

Український інститут національної пам'яті в червні презентував своє нове видання “Чорнобильське досьє КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період”.

У виданні вперше зібрано всі документи Комітету державної безпеки Радянського Союзу (КДБ) 1986–1991 років, що висвітлюють постчорнобильське життя – суспільні настрої, повсякдення, заходи з ліквідації наслідків аварії. У цій книзі можна знайти не лише засекречені раніше документи, а й найбільш повну інформацію про те, що відбувалося в тодішньому “післячорнобильському” СРСР. Якщо радянські медіа було перетворено на інструменти з просування пропаганди в народні маси, то в донесеннях та зведеннях КДБ, адресатом яких був вузький прошарок керівників держбезпеки та партноменклатури, подавалася хоч і викривлена з ідеологічних позицій, але найбільш повна інформація. **Фактично ми отримали цілий зріз епохи, дбайливо донесений до нас сексотами та працівниками держбезпеки.**

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВАКУУМ ТА “БАЗИКИ” ПІД КОНТРОЛЕМ

Час після Чорнобильської катастрофи можна поділити на декілька періодів з погляду подання інформації. Перший період, одразу після початку катастрофи, характеризувався майже повною відсутністю будь-якої інформації про трагедію. Фактично в країні існував повний інформаційний вакуум. І в цьому не було нічого нового: система традиційно вирішила зіграти за своїми старими правилами – якщо є проблема, її треба просто замовчати.

“У Радянському Союзі ніколи не розповідали про техногенні катастрофи. Ви ніколи б у радянській пресі не змогли прочитати, наприклад, про вибух на

шахті. І у випадку з Чорнобилем усі також почали працювати за старою схемою”, – розповідає упорядник видання, історик Олег Бажан.

Проте масштаб катастрофи, близьке розташування такого великого міста, як Київ, зробило замовчування катастрофи неможливим.

“Після того як було евакуйовано місто Прип'ять, а це близько 45 тисяч осіб, приховати катастрофу стало практично неможливо”, – зазначає Бажан.

Україною й насамперед Києвом поповзли чутки та панічні настрої, пік яких припав на 7–8 травня, коли мешканці столиці в масовому порядку почали вивозити з міста своїх дітей. Фактично тоді чутки виконували приблизно таку саму функцію, як зараз соцмережі. Звичайно, КДБ дуже серйозно поставився до цього.

Ми можемо у виданні знайти довідку за 27 квітня, у якій ідеться про боротьбу з чутками. У цьому офіційному документі люди, що поширюють якусь неперевірену, на думку органів держбезпеки, інформацію називалися... “базіками”. Звітувати щодо “базік” представники держбезпеки мали двічі (!) на день:

“Начальником УКДБ УРСР у м. Києві та Київській області дана вказівка про посилення роботи міськрайорганів у районах міста Києва та Київської області, на підприємствах і в установах для припинення спільно з партійними і радянськими органами актів поширення провокаційних і панічних чуток, вжиття щодо них найрішучіших заходів. Райвідділи щодня до 11-ї і 17-ї години повинні доповідати черговому УКДБ: скільки виявлено “базік”; скільки проведено попереджувальних бесід; скільки людей попереджено; яка ситуація на підприємствах і в установах; ситуація в районах”.

Хто були ці “базіки”? Переважно це були звичайні люди, ті, кого б ми сьогодні назвали “користувачами соцмереж”, які підхоплювали щось в інформаційному вакуумі чи просто висловлювали свою думку. На щастя, у 1986 році система дещо втратила свою кровожерливість і в переважній більшості випадків для них усе закінчувалося “профілактичними” розмовами з представниками держбезпеки.

Ще одним інструментом у боротьбі з несанкціонованим поширенням інформації стало масове прослуховування телефонів та їхнє від'єднання в разі підняття співрозмовниками “недозволених” тем.

Хоча були і випадки більш відкритого спротиву. Зокрема, в інформації від 30 квітня повідомляється про розклеювання саморобних листівок у кабінках телефонів-автоматів на вулицях Героїв Сталінграда та Мате Залки (Мінський район) з “тенденційними вигадками про наслідки аварії на Чорнобильській АЕС і наклепницькими випадками щодо керівництва Радянської країни”. Проте такі випадки на той час були радше винятком.

За словами Олега Бажана, якась просвітницька робота влади серед населення почалася лише з 11 травня.

“Саме з цього числа починають непрямо, через усілякі структури та організації говорити, як себе поводити в умовах радіації. Це те, що ми пам'ятаємо, що нам розповідали про необхідність витирати ноги, мити руки, навіть вживати червоне вино. Також секретно почали виловлювати радіаційні плями на території Києва. Коли кажуть, що не знало про радіацію вище партійне керівництво, то це неправда. У документах чітко простежується, що їм подавали інформацію радіоактивного контролю декілька разів на день”, – зазначає Бажан.

Водночас значний масив інформації продовжували приховувати від населення.

“Приховували, скільки людей захворіло на променеву хворобу, масштаби катастрофи, які елементи і на яку відстань було викинуто, методи дезактиваційних робіт та на якій території вони проводилися”, – зазначає Бажан.

Усього, за його словами, було 26 пунктів, інформацію щодо яких було засекречено.

Варто додати, що КДБ виділив декілька груп населення, якими опікувався набагато ретельніше, ніж рештою. Йдеться про українських дисидентів, євреїв та представників окремих релігійних громад. Щодо останніх, то в одному зі зведень повідомляється про очікування з боку "Свідків Єгови" нової катастрофи на Чорнобильській АЕС, прориву Київського водосховища та затоплення частини Києва, тоді як члени громади баптистів ухвалили рішення організувати збір коштів для надання допомоги своїм одновірцям.

Автори популярного нині серіалу НВО "Чорнобиль" виразно акцентують на тотальному стеженні, зокрема за вченими та державними діячами. Тобто показано, що офіційні співробітники спецслужб ходять за ними буквально скрізь. Проте після перегляду реальних зведень КДБ складається враження, що за такої величезної кількості сексотів радянські органи держбезпеки мали набагато більше можливостей отримувати інформацію, так би мовити, "зсередини", а не через стеження.

Наприклад, у зведеннях КДБ є доповідь про те, що під час розмови доньки та матері остання висловила якусь особливу думку про Чорнобильську катастрофу. Тож, якщо унеможливити запис такої розмови на технічні засоби, цілком можна припустити, що джерелом інформації була близька людина.

ДЛЯ РАДЯНСЬКИХ МЕДІА – ЖОРСТКА ЦЕНЗУРА

Як дивно б це не звучало, але у зведеннях КДБ за 1986 рік практично неможливо знайти згадки про радянські медіа. Все це пояснюється досить просто: преса та телебачення були фактично ще однією складовою величезної пропагандистської машини. Як уже зазначалося, на початку трагедії навколо Чорнобиля існував стійкий інформаційний вакуум. Можливо, і сьогодні хтось

пам'ятає, як в інформаційній програмі "Час" ("Время"), що виходила одразу на кількох загальнодержавних каналах, показували фотографію цілої і неушкодженої АЕС. Лише після 7 травня почали з'являтися матеріали нібито про Чорнобиль, у яких, проте, здебільшого розповідалося про "героїзм радянських людей". Таке подання інформації не могло не викликати занепокоєння. В одному зі зведень КДБ зазначалося :

"Найбільше занепокоєння населення викликає ситуація в зоні аварії, відсутність інформації про рівень радіоактивного зараження в м. Києві, а також суперечливість інформації в пресі. Так, працівники заводу лаків і фарб відзначають, що в газеті "Ізвестія" була надрукована стаття про ситуацію в Білоруській РСР і відзначалася значна кількість заборонних приписів, водночас у газеті "Радянська Україна" була надрукована стаття про те, що все можна вживати в їжу".

З часом у радянській пресі та на телебаченні починає з'являтися дедалі більше матеріалів про Чорнобильську катастрофу. **Водночас саме українські медіа – як друковані, так і телевізійні – починають більш повно і системно, ніж центральні радянські, показувати ситуацію з місця катастрофи та її наслідки.** Проте, вочевидь, і далі у журналістів виникають проблеми з цензурою. Про це йдеться в аналітичній записці енергетиків, яка міститься серед документів КДБ:

"З початку 1987 року інтенсивність відвідування зони навіть кореспондентами українського телебачення помітно впала. Можливо, визначальними тут стали дві причини. Перша – це стабілізація ситуації в чорнобильському регіоні. Друга – труднощі на шляху репортажів до екрану. За наявними відомостями, навіть на Держтелерадіо УРСР кореспондентам дедалі важче домогтися дозволу на вихід матеріалів в ефір. Далеко не всі кадри потрапляють на екран, через що страждають

повнота і якість інформації. Безліч цікавих репортажів телеглядачі не побачили зовсім”.

ДЛЯ ЗАХІДНИХ МЕДІА – ОМАНЛИВІ КОНТАКТИ

Якщо ситуація з радянськими медіа була більш-менш контрольованою, то із західними медіа – цілком протилежною. Вони активно намагались отримати інформацію про катастрофу відразу після вибуху.

Згідно зі зведеннями КДБ, ще 27 квітня в готелях “Либідь” і “Русь” намагались додзвонитися кореспонденти Франс Прес та шведські журналісти. *“Усім дано відповідні роз’яснення”,* – скупі повідомляє про результат такого спілкування зведення КДБ.

Як зазначають автори видання, під цілодобовим контролем спецслужб перебувала знімальна група американського телеканалу CBS, яка впродовж 23–25 травня 1986 року збирала в Києві матеріал про наслідки Чорнобильської катастрофи. Тут працівники держбезпеки застосували метод “оманливого контакту”.

“Журналісти йдуть вулицею і хочуть запитати у людей, яка ситуація, їм підсилають людину, ніби випадкового перехожого, і він їм розповідає потрібну інформацію”, – пояснює Олег Бажан.

Застосовуючи такий метод, співробітники органів держбезпеки домоглися бажаного результату: *“Іноземці ... погодилися з фактами публікації в США тенденційних матеріалів про аварію на Чорнобильській АЕС...”*

ВИМУШЕНА ВІДКРИТІСТЬ ТА ПОЧАТОК КІНЦЯ АВТОРИТАРИЗМУ

Проте “відповідними роз’ясненнями” та “оманливими контактами” з кожним днем дедалі важче було вирішити проблему блокування незручної інформації. Темна тінь Чорнобиля розповзалася планетою й інформаційно локалізувати її було все важче. І вже в 1987 році радянська влада ініціює низку заходів, що мають продемонструвати відкритість “совєтів” перед світом у питанні Чорнобильської катастрофи. Проводиться пресконференція телефонним каналом, понад десять іноземних журналістів допускають на завершальну частину суду над керівництвом Чорнобильської АЕС. Паралельно КДБ прослуховує та аналізує всі телефонні розмови іноземних журналістів, які приїжджають до Радянського Союзу. Фактично працівники держбезпеки отримують усю потрібну інформацію в той момент, коли її одержують і редакції. Висновки особисті оптимістичні: переважній більшості іноземних журналістів імпонує їхній допуск до місця трагедії, позитивні відгуки переважають негативні. До окремої групи вони, звичайно, зараховували “Радіо Свобода” та “Голос Америки”, яких вважали ворожими до радянської влади.

“Їх глушили, і якщо ми говоримо про Київ, це була ефективна робота. Усі глушилки було встановлено безпосередньо в місті, до речі, вони стояли на даху нинішнього Будинку органної музики”, – зазначає Олег Бажан.

Загалом з донесень КГБ вже за рік після аварії впливає досить-таки оптимістична картина: першу гостру фазу аварії нібито локалізовано, дискурс точиться навколо наслідків катастрофи, вже навіть чути голоси “оптимістів” щодо повної дезактивації зони та повернення людей. Та паралельно з гасінням інформаційних пожеж Чорнобиль проростає у культурне середовище тоді ще радянської України. Про трагедію знімають документальні фільми, не всі з яких доходять до глядачів через цензуру, починають писати літературні твори. Поступово з чергової трагедії, яка має всі шанси бути “похованою” офіціозом, Чорнобильська катастрофа перетворюється на знакову подію для цілої нації, яка невдовзі зробить свій історичний вибір на користь незалежності і відмови від авторитаризму.